

АКСІОКОНСТАНТИ В СТАРОДАВНІЙ СВЯТКОВІЙ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ

Досліджується ціннісний аспект святкової обрядовості дохристиянської доби. Виявлені основні аксіоконстанти в язичницьких святах.

Ключові слова: язичницькі свята, цінності, аксіосфера, духовність, культури, світогляд, аксіоконстанти.

Исследуется ценностный аспект праздничной обрядности дохристианской эпохи. Выявлены основные аксиоконстанты в языческих праздниках.

Ключевые слова: языческие праздники, ценности, аксиосфера, духовность, культуры, мировоззрение, аксиоконстанты.

It is researching of the value aspect of festive rites of pre-christian epoch. Revealed the basic aksioconstants in heathen holidays.

Key words: heathen holidays, values, aksiosphere, spirituality, cults, world outlook, aksioconstants.

Здобуття Україною незалежності актуалізувало для української культурології завдання з дослідження духовної культури нашого народу, його ментальності, традиційних цінностей.

Історичні трансформації (християнізація Русі, потім войовничий атеїзм), посилення урбанізаційних процесів, які зумовили суттєве зменшення народних святкувань, призвели до того, що багато із шанованого нашими пращурами (моральні настанови, світоглядні уявлення), які ще з дохристиянських часів традиційно передавалися в обрядовості з покоління до покоління, були майже забуті чи просто втрачені.

Сьогоднішня потреба відродження загальнонаціональних цінностей, їх збереження і розвитку. Тому важливим є виокремлення суто народних світоглядних уявлень, цінностей, які були притаманними ще язичницькій спільноті. Виявлення язичницьких цінностей, презентованих у святах, допоможе глибше зрозуміти духовний світ наших пращурів.

Серед численних праць фольклористів та етнографів, присвячених святковій обрядовості, слід відзначити книги П. Чубинського [17], М. Сумцова [13], О. Воропаєва [5], В. Соколової [11], О. Курочкина [7] й інших науковців, які досліджували весь комплекс звичаїв, обрядів українців у їх традиційних формах. Незважаючи на ґрунтовність здійснених цими авторами досліджень, недостатньо вивченим залишається аспект аксіологічної складової стародавніх свят українців.

Якщо звернутися до праць, у яких науковці П. Флоренський [15], С. Аверинцев [1], Е. Анічков [2], О. Введеський [3], Б. Рибаків [10], М. Чмихов [16], Г. Лозко [8], Н. Фатюшина [14] й ін. застосовували філософський підхід, то разом із добре розробленою проблемою

вивчення слов'янського язичництва можна констатувати, що не набула висвітлення ціннісна складова язичницьких свят.

Мета статті — дослідження аксіології обрядових свят українців періоду язичництва.

Ця публікація доповнює та поглиблює вже відомі культурологічні, етнографічні й філософські підходи до проблеми народної святкової обрядовості.

Для досягнення мети слід вирішити такі завдання:

- з'ясувати, які найголовніші календарні свята існували в період язичництва на території сучасної України;
- виявити ціннісні уявлення та їх презентацію в стародавніх святкових обрядах;
- визначити особливості аксіосфери та світогляду наших пращурів;
- узагальнити основні ціннісні уявлення в стародавніх святкових обрядах.

Життя слов'янина — язичника (термін «язичництво» походить від біблейського терміна язици, тобто інші, ще не хрещені народи) проходило в єдності з природою. Основним заняттям наших пращурів було землеробство, тому і праця, і життєвий цикл людей підпорядковувалися зміні пір року, в яких головна роль відводилася Сонцю. Сонячний цикл складав рік. Язичники створили річний календар, який у давнину мав назву «Коло Свароже». Сучасною мовою Коло Свароже наших предків — це зодіакальне коло. Сварог утілював собою зодіак, Усесвіт. Його вважали Світлим Богом, творцем Усесвіту, небесним ковалем, що викував світ, створив перших людей, населив Землю живими істотами, став покровителем шлюбу і сім'ї.

Найголовнішими в язичницькому календарі були свята сонцестояння і рівнодення, а також проміжні між ними (всього вісім): Різдво Божича-Коляди, Колодій, Великдень Дажбожий, Русалії, Купайло, Боги-Спаси, Світовид Осінній та Калита.

Календарно-обрядові свята язичників у давнину чітко узгоджувалися з астрономічним станом космосу, завдяки чому в наших пращурів виробилися космогонічні міфи про Створення світу, великодні, купальські, обжинкові релігійні тексти, що дійшли до нас у фольклорних переказах.

Язичники вважали, що можуть вплинути на довкілля через обряди і свята. Обрядовим ритуалам надавали чудодійної сили. Впливати на природу повинні були ритуальні пісні, замовляння, магічні дії. За своєю сутністю весь комплекс обрядовості язичників був магічним (від гр. «чаклунство»).

Ушанування Сонця — головного світила, від якого залежав урожай, у річному циклі розпочиналося на свято Коляди, що знаменувало народження Божича Коляди (тобто Сонця-Дитини).

Відповідно до космічних ритмів, збільшується тривалість світлого дня після зимового сонцестояння (найкоротший день) наприкінці

грудня (22-25 грудня). Свято Коляди рухоме, про його точну дату колись повідомляли людям жерці, волхви, котрі спостерігали за положенням небесних світил.

Різдво Коляди оповите особливою магічно-святковою атмосферою. Збереглися й нині традиції підготовки до нього. Пращури цінували чистоту: вважалося, що людина, яка підтримує чистоту, чиста й душею. Перед Колядою господарі ретельно прибирали і дім, і господарські забудови, готуючись до свята. В оселі врочисто встановлювали Дідуха — житній сніп, який утілював дідів (предків). Господині прикрашали хату рушниками. На край столу, під скатертину, наклали сіна (щоб рік був багатий на сіно і сприятливий для худоби). На стіл ставили пісні страви. Видатний дослідник народних традицій К. Сосенко [12, с. 150–159] зазначав, що святовечірні страви, зокрема кутя, чи, як її ще називають, «коливо» (каша із пшениці або жита), — надзвичайно архаїчні і являють собою перші хліборобські здобутки. «Коліво» — каша, приправлена медом, а також меленим горіхом і маком, була головною стравою. Обов'язковими є гриби, узвар із сухофруктів. До традиційних страв також належать кололена квасоля, горох, пиріжки, смажена риба. Не відбувається різдвяна вечеря, як і жодне народне свято, без вареників (символічного зображення Місяця).

Окрім дорослих, до різдвяної магії долучалися і діти. Великого задоволення як найстаршому поколінню, так і наймолодшому надавала обрядова гра з імітуванням квочки, що подекуди в селах збереглася донині. Діти залазили під стіл, де вже було настелено сіно, і «квоктали»: «Квок, квок, сорок дев'ять курок, п'ятдесятій когут». Ці магічні дії повинні мали забезпечити приплід курчат у господарстві. Дітей за це пригощали горіхами, печивом.

Згідно з народною традицією, на Різдво Коляди ніхто — ні тварина, ні людина — не повинні були залишатися голодними. Пригощали бідних, не відмовляли в стравах нікому — так виявляли себе традиційна гостинність наших предків, їх уявлення про добро.

Родинна вечеря на Різдво-Коляду присвячувалася душам померлих родичів. Господар підкидав першу ложку куті до стелі та промовляв: «Дідів кутею пом'яніте!». За столом залишали вільні місця (щоб пращури сідали). Зі столу не прибирали, щоб духи предків могли скуштувати святвовечірніх страв. До осель заходили колядники, які вітали господарів, зичили їм багатства, доброго врожаю, приплоду худобі.

У язичницьких колядках до Сонця звертаються як до Дажбога, хоча за часів християнізації колядки, щедрівки були перероблені, але й донині в багатьох колядках є заспіви, що розпочинаються: «Ой, дай Боже», в яких чується відгомін язичницького «Ой, Дажбоже». Те ж саме — у новорічних побажаннях: «На щастя, на здоров'я та на Новий рік, щоб родило краще, як торік — жито, пшениця та всяка пашниця... Дай, Боже!».

В українців колядою називають і сам обряд, і різдвяну пісню, і винагороду за колядування. Як стверджували давні автори Інокентій Гізель, Дмитро Туптало та Микола Карамзін, Коляда — один із язичницьких Богів — символізував початок року. Слово «коляда» є в усіх слов'янських народів й має те саме значення, що і в українців. На думку науковця Олександра Знойка, Коляда — це річне «Коло Лада» [6, с. 39].

В Україні слово «коляда» асоціюється передусім з колядками, які співають на свято Різдва Христового (6-7 січня за новим стилем). Але немало хто знає, що спочатку колядки співалися Божичу-Коляді на його Різдва.

Нині спостерігається трансформована народна традиція відзначання Різдва та Нового року. У сучасній новорічній обрядовості можна виокремити компоненти святкування Різдва-Коляди, традиції стародавнього Новоліття й християнські мотиви.

Колись в Україні, ще до прийняття християнства, початок нового хліборобського року відзначали навесні. Свято мало назву Новоліття (нове літо). На цьому святі «посівали» — обсіпали зерном (символ відродження і достатку) та бажали людям благополуччя й врожаю, а також щедрували.

У щедрівках — народних обрядово-звичаєвих піснях — містяться щедрі побажання рідним і близьким, крім того, наявні мотиви весняних господарських робіт. Щедрівки первинно виконувалися на Щедрий вечір (Новоліття). Але історично склалося так, що спочатку святкували Новий рік восени, а потім, за наказом Петра I, перенесли на січень — тоді й відбулося зміщення в часі відзначання Новоліття, а обрядові пісні весняного щедрівкового циклу стали співати разом із колядками. Достатньо часто щедрувальники звертаються до господаря: «Пане господарю, чи спите, чи чуєте, чи вдома ночуєте? Чи скажете щедрувати, свій дім звеселяти?». А отримавши дозвіл, починали щедрувати. Щедрівки присвячувалися господареві, господині, їх дітям, нежонатому парубкові, дівчині «на виданні». Серед словесних побажань можна виокремити три теми: захист людини від дії злих сил, забезпечення господарського та сімейного добробуту, передбачення майбутнього.

У щедрівках аж донині дійшли язичницькі мотиви, зокрема відгомін астрального культу пращурів. Зразком стародавньої щедрівки може бути така: «Ой там, за горою, Та й за кам'яною, Щедрий вечір, добрий вечір! Ой там виходило Три товариші. Що перший товариш — То ясне сонце. Що другий товариш — То ясен Місяць. Що третій товариш — То дрібен дощик». Ксенофонт Сосенко зазначає, що «дрібен дощик» — це добродійна еманція весняного місяця, а сама тріада (Сонце, Місяць, Дощик) є «заакцентованим культом прадіда», тому що «у світовій міфології прадід є символом місяця або сонця» [6, с. 62].

У деяких місцевостях України понині збереглося новорічне символічне «боронування», коли ряджені (Дід або Плугатар) тягнуть двою плуг. За всіма ознаками це теж весняна ритуальна дія, яку виконували на свято Новоліття, сподіваючись, що в такий магічний спосіб забезпечать добрий урожай у наступному році.

У сучасних новорічних святкуваннях і досі виконується народна драма «Коза» — театралізований обряд-гра з масками, що має свій сценарій, пісенний і музичний репертуар. Парубок перевдягається в козу (або її виготовляють з дерева, шкіри, а інколи водять живу). Центральним моментом ритуального дійства є танець Кози, її «вмирання» і «воскресіння», що символізує циклічний колообіг часу, настання Нового року.

Народна драма «Коза» має глибинну основу в українському фольклорі. Первісно «водіння Кози» було символом родючості, врожаю, життєдайної сили: «Де Коза ходить, там жито родить, Де Коза стрибає, там жита сім кіп». Практична мета цього обряду - забезпечити майбутній урожай, добробут родини. Щодо походження образу Кози науковці висловлюють різні думки: тотем одного з племен («козиний народ») [6, с.70]; сузір'я Козерога (в якому відбувається новорічне дійство); Цап, який супроводжує Перуна (із часу, коли Перун був мисливцем), або коза — жертвна тварина (іноді «козою» називали останній сніп пшениці, який так само символізує вмирання рослини та її відродження після сівби) [8, с. 203]. Імовірно, обряд водіння Кози також належав до весняної народної драми, яка виконувалася на Новоліття.

Архаїчним обрядам на Новоліття були притаманні ворожіння і різноманітні магічні дії, які мали забезпечити щастя й багатство на весь рік.

На дванадцятий день після Різдва-Коляди язичники відзначали свято Води — Водокреще — приблизно 1-2 січня за новим стилем. Святкування відбувалися під знаком Богині-Дани — жіночої першооснови Всесвіту, стихії, яка перебуває в бінарній опозиції з Вогнем (Сварогом). Волхв «замовляв» воду, над водоймою побажав благополуччя й здоров'я роду, здійснював різноманітні магічні ритуали. З точки зору сучасних знань про властивості води, дії жерця були не такими вже й безглуздими. Останні наукові дослідження, зокрема японського науковця Масару Емото, свідчать, що вода може структуруватися певним чином, має «пам'ять». Якщо впливати на неї звуковими вібраціями (людським голосом, музикою), вона здатна набувати лікувальних властивостей, ставати «живою» [18].

У неділю після весняного рівнодення язичники святкували Великдень Дажбожий. Стародавні русичі не пов'язували Великдень із повним місяцем і не очікували цієї фази. Великдень — свято Сонця, яке являє собою Життєдайну силу, Добро, Любов, тому існував звичай обмінюватися ритуальними поцілунками на знак добра і любові, дарувати один одному писанки.

У найдовший день (літнє сонцестояння) слов'яни святкували Купайла (Жупала, Купало). Персонажами обряду були дві ляльки — Купайло і Марена. Купайла виготовляли із соломи парубки, а Марену — дівчата з гілок дерева, прикрашаючи її стрічками, квітами. Купайло і Марена — утілення двох божеств, протилежностей, що відповідають стихіям Вогню й Води, Сонцю та Хмарі. І. Нечуй-Левицький у своїй розвідці «Світогляд нашого народу» зазначає, що «купальське свято справлялось двом богам: богу Сонцю й богині Хмарі, німфі дощу» [9, с. 63]. Наприкінці обряду Купайла спалювали, а Марену топили в річці, повертаючи кожного до своєї стихії.

В обрядовому фольклорі українців діє велика кількість персонажів, які представлені в опозиції: Зима — Весна; Вогонь — Вода, Білобог — Чорнобог тощо. Однак ставлення до протилежностей у наших пращурів було особливим, відмінним від традиційного для світових релігій. У такій релігії, як християнство, гнівно відкидається антипод Бога. В українському язичництві Білобог і Чорнобог, добро і зло, вогонь і вода, день і ніч, чоловік і жінка — розглядаються як неподільна єдність. У поєднанні бінарних опозицій визнанні їх цінності і єдності й полягає особливість світосприйняття наших пращурів. Язичники не ставили перед собою проблему боротьби білого із чорним, розуміючи, що саме існування обох цих начал породжує гармонію Всесвіту. У «Велесовій книзі» сказано: «Це не може бути іноді, якщо хтось не втримався б і сказав нерозумне про Чорнобога, а інший у radoгощах про Білобога» (доц. 22); «Білобог і Чорнобог б'ються — і ті Сваргу (Небо) тримають, аби світу не бути повергнутому» (11-А) [4]. Дуальність світосприйняття, єдність матеріального (природного) й духовного (ідеального, божественного) була основою життя і побуту язичників.

Уявлення про Сонце, Зорю, Хмару, Купайла, Коляду як про світлотворящих богів належать до найдавнішого пласта української міфології, збереженої народом у святкуваннях, обрядах. Той факт, що персонафіковані божества дійшли до наших днів у назвах небесних світил, пір року, атмосферних явищ, свідчить про надзвичайну архаїчність цих міфологій. У давньогрецькій міфології, наприклад, первісний сонм богів теж має спільні зі стихіями назви: Геліос (сонце), Гея (земля) тощо. Ця архаїчна система уявлень зосереджується на двох феноменах буття — власне людині й людському довікллі.

Стародавні культу: Землі-Матері, Батька-Неба (Сварога), Живої Води, Вогню-Сварожича, Предків, Дерев, Лісу, Хліба й ін. простежуються в народних святах, промовисто свідчать про цінності наших пращурів, те, як вони гармонізували світ, що вважали доцільним, корисним. При цьому Зоря, Хмара, Весна, Сонце — складові того патріархально-міфологічного світу, в якому плин часу і плин життя завжди сприймаються як довершені, а світ — створеним для людини, щоб радувати й охороняти її. Не позбавляють його гармонійності навіть існування в цьому світі таємничих «темних зимових» сил (водяники, вовкулаки, злидні тощо). Вони не можуть перебороти «світлих»

сил (Зима — Весну; Морок — Сонце) і тільки нагадують людині, наскільки великою цінністю є цей світ «Праві», як нерозумно допускати в ньому панування «темних» сил.

Уявлення про цінності буття, які персоніфікувалися в обрядових постатях (Земля-Мати, Сонце-Дажбог, Жива Вода, Род, Дідух та ін.), в колядках, щедрівках, веснянках, купальських, жнивних піснях, були регуляторами вчинків людини.

Крізь призму традиційних свят простежується вшанування предків, виховання поваги та любові до родичів, односельців і взагалі до людей, а також до основних та допоміжних господарських занять — землеробства, скотарства, бджільництва.

Отже, розглянувши традицію стародавньої народної святкової культури, можна підсумувати: святкова обрядовість пов'язана з первісними анімістичними культами, вірою людей у духів та душу, наділенням сил Природи людською подобою; у святах, обрядах дохристиянської доби акумульовані ціннісні уявлення наших предків (уявлення про сили Добра і Зла, Добробут, гармонійне співіснування людини та Природи тощо); ритуали, сакральні постаті язичницьких свят були втіленням «бажаної гармонії», «світового ладу» для давньої спільноти; святкові колядки, щедрівки, засівки й ін. слугували своєрідними магічними формулами досягнення цінностей буття (родючості, здоров'я, добробуту та ін.) для наших пращурів.

У народних календарних обрядах дохристиянських часів утілилися найважливіші риси економічного і соціального життя, психологія та моральні засади предків, що формувалися протягом багатьох століть і тисячоліть. Про надзвичайну важливість ціннісних понять, які закладовані в народних святкових обрядах, свідчить такий факт: незважаючи на утиски народної обрядовості зі сторони християнської церкви та застережливе ставлення до неї радянської влади, сьогодні донесене розуміння нашими пращурами основних цінностей людського буття: здоров'я, благополуччя, шанування прабатьків і самої Природи. Зважаючи на величезний історичний період і трансформаційні процеси, які пережили народні обряди, але не втратили своє стабільної ціннісної складової, саму цю аксіоскладову можна вважати константним утворенням, тобто аксіоконстантою, котра й складає ядро феномену народної культури.

Оглядаючи діахронію народної обрядовості, слід зазначити, що наступним важливим етапом, який збагатив святкову аксіосферу українців, було християнство, яке потужно вплинуло на формування духовних цінностей нашого народу, народну етику, естетику, світосприйняття, започаткувавши новий тип ментальності та культури. Напрямом подальших досліджень може бути аналіз християнської складової в аксіосфері традиційних народних свят українців.

Список літератури

1. Аверинцев С. Язычество / С. Аверинцев // *Философская энциклопедия*. — М., 1970. — Т.5. — С. 611.

2. Аничков Е. Язычество и Древняя Русь / Е. Аничков. — М. : Индрик, 2003. — 440 с.
3. Введенский А. Религиозное сознание язычества / А. Введенский. — М. : Университетская типография, 1902. — Т. 1. — 766 с.
4. Велесова книга: ритм / Пер. укр. мовою Б. Яценка. — К. : Велес, 2007. — 160 с.
5. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис : у 2 т. / О. Воропай. — К. : Оберіг, 1991. — Т. 1. — 435 с., Т. 2. — 447 с.
6. Знойко О. П. Міфи Київської землі та події стародавні / О. П. Знойко. — К. : Молодь, 2004. — 228 с.
7. Курочкін О. В. Українські новорічні обряди «Коза» і «Маланка» / О. В. Курочкін. — К. : Опішне, 1995. — 917 с.
8. Лозко Г. Українське язичництво / Г. Лозко. — К. : Український центр духовної культури, 2009. — 92 с.
9. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. — К. : Обереги, 1992. — 85 с.
10. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. — М. : Наука, 1981. — 681 с.
11. Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белоруссов / В. К. Соколова. — М. : Наука, 1979. — 363 с.
12. Сосенко К. Різдво — Коляда і Щедрий вечір / К. Сосенко. — К. : Укр. письменник, 1994. — 286 с.
13. Сумцов Н. Ф. Символика славянских обрядов / Н. Ф. Сумцов. — М. : Изд. Фирма «Восточная литература» РАН, 1996. — 296 с.
14. Фатюшина Н. Ю. Східні слов'яни та праслов'яни як суб'єкт язичницьких вірувань / Н. Ю. Фатюшин // Історія релігій в Україні. Збірник наукових праць. — Львів, 1998 р. — С. 277–278.
15. Флоренский П. Макрокосм и микрокосм / П. Флоренский. — Соч. в 4-х томах. — М. : Мысль, 2000. — Т. 3. — 621 с.
16. Чмыхов Н. Истоки язычества Руси / Н. Чмыхов. — К. : Наукова думка, 1990. — С. 360.
17. Чубинський П. Мудрість віків: Укр. народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: у 2-х кн. / П. Чубинський. — К. : Мистецтво, 1995. — Кн. 1. — 224 с.; Кн. 2. — 224 с.
18. Вода [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.waterforlife.ru/explore/explore2.htm>. — Назва з екрану.

Надійшла до редколегії 09.01.2013 р.